

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2024.2.15>

ВОЛОДИМИР АНАТОЛІЙОВИЧ ГРЕЧЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін;*

 <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com;

ОЛЕКСАНДР НАЗАРОВИЧ ЯРМИШ,

*доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
Державний науково-дослідний інститут МВС України;*

 <https://orcid.org/0000-0002-4811-4520>

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО КРІЗЬ ПРИЗМУ ЙОГО СПРАВИ-ФОРМУЛЯРА НКВС–МВС–МДБ¹

В одному з навчальних¹ посібників для абітурієнтів, які мають здавати іспит з історії України, прочитав таке запитання для закріплення знань: «Що Довженко зробив для України?» І відповідь: «Він зробив величезний внесок в українське відродження 20-х років. Своїми фільмами “Звенигора”, “Арсенал”, “Земля”, створив не тільки українське кіномистецтво, а й мистецтво кіно Радянського Союзу, вплинув на розвиток світового кіно». Але ж це лише видима сторона життя й діяльності Олександра Довженка, до того ж одностороння. І виходить, як у відомому фільмі про життя школи, коли учень відповідає вчителю історії: «Що тут розповідати, про нього ж лише кілька рядків у підручнику!»

Але навіть для професійних істориків та дослідників культури не все так ясно з постаттю Олександра Довженка, хоча про нього написано вже чимало монографій та науково-популярних книг, які значну увагу приділяють насамперед його творчості. Звичайно, що постать такого масштабу не могла в тоталітарні часи залишитися без уваги радянських спецслужб. Вони слідкували за ним та аналізували його життя й творчість упродовж багатьох років, присвятивши йому зовсім не кі-

лька рядків. І слід зауважити, що робили вони це доволі професійно та багатоаспектно. Як це конкретно відбувалося і намагався показати у своєму двотомнику відомий український історик Юрій Шаповал.

У його діалогі наводиться такий цікавий вислів дружини Олександра Довженка Юлії Солнцевої²: «Українці розглядають Довженка як “москаля”, а в Москві до нього ставляться, як до “українського націоналіста»» (Т. 1, с. 453). Хто ж Ви, Олександр Довженко – товариш, пан, споборник чи хтось інший? Щоб розібратися з нюансами та відтінками постаті Олександра Довженка, потрібне висококваліфіковане аналітичне дослідження, котре б спиралося на широку документальну базу, яка так само потребує критичного підходу та глибокого узагальнення.

Юрій Шаповал взяв на себе обов'язки автора-упорядника двотомника «Олександр Довженко». Як нам видається, таке поєднання, як автор-упорядник, є дуже вдалим щодо цієї роботи, оскільки вона виходить далеко за

¹ Рецензія на: Олександр Довженко : у 2 т. / авт.-упоряд. Ю. І. Шаповал ; худож.-оформлювач Р. В. Варламов. Харків : Фоліо, 2022. Т. 1. 510 с.; Олександр Довженко : у 2 т. / авт.-упоряд. Ю. І. Шаповал ; худож.-оформлювач Р. В. Варламов. Харків : Фоліо, 2022. Т. 2. 671 с.

² Солнцева Юлія Іполітівна (1901–1989) – кіноакторка й кінорежисерка. Друга дружина Олександра Довженка. Від 1923 р. знімалася в кіно. Перша робота – головна роль у фільмі «Аеліта» (1924) за однойменним романом Олексія Толстого. Далі зіграла Зіну Весеніну в комедії «Папіросниця від Моссільпрому» (1924). У фільмі «Земля» (1930) Олександра Довженка зіграла Панасову дочку. У 1927–1956 рр. працювала з Олександром Довженком як співрежисерка його фільмів.

межі просто впорядкування, а є авторською в тому розумінні, що виконана справді ґрунтовно, філігранно й вишукано. Спостерігаючи за останні більш ніж 40 років за творчістю Юрія Шаповала (а саме слово «творчість» дійсно підходить до його доробку, настільки він є різноманітним та різноаспектним – тут і кіно-сценарії, і фундаментальні монографії, і численні новаторські статті, довідники, есе), щоразу переконаємося, що Бог, батьки та історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка дали нашій вітчизняній історичній науці в його особі справжнього майстра великих та маленьких шедеврів у царині Клію.

Щодо загальної оцінки життя та діяльності Олександра Довженка, то тут можна погодитися з Євгеном Сверстюком¹, який писав: «Зрештою, сама біографія Довженка – це велика і повчальна драма на всі часи. Ніколи не проходить безслідно такий крок, одважний вибір – на грані прірви» (Т. 1, с. 12–13). У цьому вислові є кілька ключових слів: «велика і повчальна», «драма», «одважний вибір», «на грані прірви». Це підтверджує і Юрій Шаповал, коли пише, що «важко було уявити, що в орденоносця і лауреата Сталінських премій, члена різноманітних державних і громадських комісій, комітетів, рад, особи, ніби однозначно інтегрованої в систему, “паралельне” з публічним, офіційним внутрішнє, нонконформістське життя мало такий засяг» (Т. 1, с. 10). Далі автор-упорядник пише про «добровільно-примусове служіння комуністичному режимові» (Т. 1, с. 10). Ось тут, на нашу думку, засадничий момент характеристики життєдіяльності Олександра Довженка. Наскільки його служіння було добровільним, а наскільки примусовим?

Звичайно, він жив у реаліях того часу, як й інші його сучасники: Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра та багато інших. І жили вони, знову скористаюся виразом Євгена Сверстюка, «на грані прірви». Хтось, як талановитий, без сумніву, Юрій Смолич² (ук-

раїнська літературознавиця Ярина Цимбал назвала його «моїм улюбленим сексотом»)³ йшов на пряме співробітництво з ОГПУ–НКВД і ставав агентом «Стрілою», хтось загинув у вирі сталінських репресій, а хтось вижив, хоча й ціною втрати здоров'я. І тут ще один момент, який стосується добровільності служіння. Продовжуючи аналізувати цю тезу, поставимо собі питання, яке може комусь видатися крамольним. А чи був Довженко сталіністом? Очікуємо, що це може викликати гнів частини читачів: «Як можна таке говорити?» Але сталіністи були різними. Були такі, які під резолюцією Сталіна на лист до нього Йони Якіра⁴ («падлюка та повія») писали, що це «цілком правильне визначення», а були такі, як Олександр Твардовський⁵, про якого сучасники говорили, що він був вірним сталіністом, але його зламав Микита Хрущов, і він став провідником «відлиги» в радянській літературі. Довженко отримував сталінські премії, очікував призначень, як говорила близька до нього людина, і прагнув визнання, хотів бути серед

ди УРСР 8–9 скликань. Кандидат у члени ЦК КПУ в 1971–1976 рр. Зробив значний внесок в українську літературу. До найкращих творів належить автобіографічна трилогія «Наші тайни», «Дитинство», «Вісімнадцятилітні». Юрій Смолич як письменник уповні реалізувався в жанрі спогадів. Його найвище літературне досягнення – мемуарна трилогія «Розповідь про неспокій», «Розповідь про неспокій триває» та «Розповіді про неспокій немає кінця», а також окремі книги «Я вибираю літературу» та «Мої сучасники».

³ Цимбал Я. Мій улюблений сексот: 10 фактів про Юрія Смолича // Український тиждень : сайт. 03.08.2020. URL: <https://tyzhden.ua/mij-uliublennyj-seksot-10-faktiv-pro-iurii-smolycha> (дата звернення: 20.04.2024).

⁴ Якір Йона Еммануїлович (1896–1937) – радянський військовий діяч, командарм 1-го рангу, учасник встановлення радянської окупаційної влади в Україні, придушував повстанський рух. Після перемоги більшовиків – командувач Українського військового округу, з 1935 р. – Київського військового округу. У 1937 р., після призначення командувачем Ленінградського військового округу, заарештований і розстріляний.

⁵ Твардовський Олександр Трифонович (1910–1971) – російський поет. Був довголітнім головним редактором журналу «Новый мир», протистояв офіційному курсові Спілки письменників СРСР, даючи місце в журналі представникам нонконформістської літератури. За відхилення від партійної лінії і самвидавну поему «За правом пам'яті», опубліковану на Заході, потрапив у неласку і на початку 1970 р. був усунений з посади головного редактора журналу «Новый мир».

¹ Сверстюк Євген Олександрович (1927–2014) – український літературний критик, есеїст, поет, мислитель, філософ, учасник руху шістдесятництва, політв'язень радянського режиму. Досліджував творчість М. Гоголя, Т. Шевченка, І. Франка, О. Довженка.

² Смолич Юрій Корнійович (1900–1976) – український радянський письменник, журналіст, театральний критик. Діяч УНР. Таємний інформатор репресивних органів СРСР (НКВС–МДБ–КДБ з 1935 р. до 1953 р.). Депутат Верховної Ра-

«обласканих». А хто міг обласкати? Звичайно, що «вождь усіх народів», «корифей усіх наук» та «машиніст локомотиву історії» товариш Сталін. За словами Михайла Ромма¹: «Олександр Довженко хотів би зробити таку картину, щоб Політбюро, подивившись її, прийняло постанову: дивилися таку-то картину Довженка, ухвалили – організувати таку-то область і зробити все за вказівками О. Довженка, за його картиною. Це його мрія» (Т. 2, с. 34).

Тому ця амбівалентність у його думках та вчинках, без сумніву, була присутня. Юрій Шаповал відповідає на це найголовніше питання в загальній оцінці Олександра Довженка таким чином: «Так, Олександр Довженко був генієм. Це не підлягає сумніву. Однак це не повинно заважати проблематизації того, що частина його творчої спадщини працювала на тоталітарний режим» (Т. 1, с. 11). Тут, як пишуть у рецензіях, ми цілком погоджуємося з автором діалогії. Важливе значення для розуміння особистості Олександра Довженка має і такий запис у його щоденнику: «Мені стало трохи страшно, і стало мені боляче, що вмру я, так і не сказавши свого слова людям, так і не виплюнувши свого болю в очі моїм убивцям і катам» (Т. 1, с. 11). Отож, він цілком розумів, що перед ним убивці й кати, але вимушений був співіснувати з ними.

Без сумніву, що на життя, творчість і діяльність Олександра Довженка істотно вплинули його стосунки з Юлією Солнцевою. У двотомнику Юрія Шаповала цьому присвячено спеціальний розділ, який має назву «Юлія, Юлька, Юля-Пуля, Юлюша, Юлія Іполітівна». Мабуть, автор-упорядник хотів показати її в різних іпостасях та вікових категоріях. Колись великий (не побоїмося цього слова!) Михайло Жванецький² говорив: «Ти сам такий, яка жінка біля тебе». Як мені здається, це дуже стосується й Олександра Довженка. Життя пере-

конує, що насправді красивою можна назвати ту жінку, про яку так скаже не один чоловік, а чимало. Щодо зовнішності Юлії Солнцевої, то тут розбіжностей немає – абсолютна більшість сучасників вважали її гарною жінкою, та й сьогодні, через 100 років, їхня оцінка навряд чи може бути піддана сумнівам.

Якщо з красою пані Юлії все зрозуміло, то з іншими талантами все не так очевидно. У народі говорять, що Бог намагається збалансувати якості жінки – якщо дає їй красу, то не дає доброго характеру. Читаємо свідчення Петра Масохи, Тараса Дудки, Юрія Яновського, Юрія Смолича та ін., яких рясно цитує та коментує Юрій Шаповал. Юрій Смолич, наприклад, писав, що «бувати у Довженка вдома важко... Юлія Іполітівна Солнцева прагне відгородити Довженка від відвідувань...»³. Як зауважує Юрій Шаповал, «можливо, Юлія Солнцева відчувала для чого справді Юрій Смолич (він же «Стріла») так прагне зблизитися з Довженком...» (Т. 1, с. 441).

Усі вищезгадані особи дають однозначно негативну характеристику характеру Юлії Іполітівни, а Андрій Тарковський, відповідно, – її режисерським здібностям. Як вказується в деяких спогадах, які цитує Юрій Шаповал, і сам Олександр Довженко матіркував Юлію Солнцеву (щоправда, за її відсутності), неодноразово нарікав на їхні стосунки й офіційно вступив з нею в шлюб лише в 1955 р., тобто лише за півтора роки до того, як пішов із життя. Та й в особистому житті Юлія Іполітівна далеко не була святою. У книзі згадуються її стосунки з генералом Г. Соколовим, зокрема її візит до його вагона, де вона явно не збиралася вивчати статуту Червоної армії. А її захоплення одним «молодим професором, партійним працівником, який має багато закордонних речей, але любить її менше, ніж вона його» (Т. 1, с. 479). І цей перелік можна продовжувати.

Поведінка та особливості контролю над роботою й спадщиною Олександра Довженка, як вважають фахівці, визначались авторитарним характером Юлії Солнцевої. «Страшна у своєму раціональному фанатизмі, обмеженості і тероризмі людина» – так характеризував Солнцеву, наприклад, довженкознавець Юхим Левін⁴. Так що ж, зла красуня, як у народних казках? Але, гадаємо, не все так просто. У зв'язку із цим Юрій Шаповал зазначає, що

¹ Ромм Михайло Ілліч (1901–1971) – радянський кінорежисер, лауреат п'яти Сталінських премій (1941, 1946, 1948, 1949, 1951), Народний артист СРСР (1950), режисер фільмів «Ленін у Жовтні», «Ленін у 1918 році», «Дев'ять днів одного року», «Звичайний фашизм».

² Жванецький Михайло Михайлович (1934–2020) – радянський українського походження письменник-сатирик, виконавець власних творів. Виступи та твори Жванецького вирізняються так званим одеським гумором і децю алегоричною подачею матеріалу. З 1988 р. був художнім керівником Московського театру мініатюр, з 1990 р. – президентом Всесвітнього клубу одеситів.

³ ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Спр. С-836. Т. 1. Ч. 2. Арк. 299.

⁴ Довженко без гриму. Листи, спогади, архівні знахідки / упоряд. і комент. Віри Агеєвої і Сергія Тримбача. Київ: Комора, 2014. С. 273.

документи справи-формуляру Олександра Довженка ще раз переконливо доводять, що портрет Солнцевої не можна малювати тільки в рожевих або тільки в темних тонах. Це була особа амбівалентна, але ж чомусь Олександр Довженко обрав саме її не для романтичної пригоди, а для спільного життя упродовж майже 30 років (Т. 1, с. 456). Категоричний автор-упорядник і у своїх висновках щодо того, що Юлія Солнцева не була агентом українських чекістів (Т. 1, с. 444).

Слід віддати належне продуманій та логічній структурі роботи, що рецензується. І це не формальний момент, на який звичайно звертають увагу всі рецензенти чи опоненти. Логічність і продуманість тут проявляються в тому, що автор-упорядник спочатку дає аналіз якогось питання, котре стосується його героя, коментує фактичний матеріал, а потім викладає відповідні документи, що підкріплюють та доповнюють його думки, які, треба зауважити, не є тривіальними чи поверховими. Це бачимо одразу, з першого розділу першого тому, якому Юрій Шаповал дав таку саму назву, як і його опонент із цього питання кінорежисер, кіносценарист, поет, літератор, публіцист Олександр Муратов¹ – «Чи можна вибудовувати образ людини на підставі доносів?» Це питання, яке має не лише історичний, а й психологічний, моральний, літературознавчий, ба більше кримінологічний аспект. Обертаючись багато років у науковій тусовці, можемо з упевненістю сказати, що зовсім не кожен науковець відважиться на таке, щоб одразу почати з розбору та аналізу позиції свого опонента. Дехто не бажає навіть згадувати того, хто йому заперечив. На таке може зважитися лише той, хто впевнений у своїх знаннях та своїй правоті, що ми й бачимо з цього розділу, написаного Юрієм Шаповалом.

Щодо доносів у СРСР, то це окрема тема багатотомної монографії за участю істориків, правознавців та психологів. (Хоча є книга з цієї тематики професора Університету Сорбонна Франсуа-Ксав'є Нерара², але вона охоплює лише період 1928–1941 рр. і, зрозуміло, не вичерпує цієї теми.) Епіграфом до такої моно-

графії про доноси в СРСР можуть стати слова, підкреслені Йосипом Сталіним в одному з творів М. Салтикова-Щедріна: «Пишіть, мерзотники, доноси!» Цим він висловив свій невідомий інтерес до цього бісівського заняття, добре приклавши руку до того, щоб воно стало однією з підвалин життєдіяльності багатьох людей у добу панування радянського тоталітарного режиму. Щодо авторів доносів, то це сфера аналізу психологів, психіатрів та кримінологів. Юрій Шаповал вважає, що «доноси створюють люди, що керуються якимись меркантильними, суб'єктивними мотивами (включно із заздрістю чи ненавистю)» (Т. 1, с. 18). По суті, із цим можна погодитися, якщо говорити про доноси з політичної точки зору. Йдучи за думкою вже згаданого професора Франсуа-Ксав'є Нерара, слід визначитися, чи можна, скажімо, вважати доносом повідомлення про вчинення кримінального злочину? Звичайно, ні. Але якщо повернутися в реальність кінця 1930-х рр., то за контрреволюційні злочини (ст. 54 Кримінального кодексу УСРР у редакції 1934 р. – аналог ст. 58 Кримінального кодексу РСФРР) була передбачена відповідальність, зокрема ст. 54-10 Кримінального кодексу УСРР за антирадянську пропаганду й агітацію з санкцією аж до розстрілу³. Чи можна в такій ситуації, коли згідно із законом формально цей проступок є кримінальним злочином, вважати повідомлення про його вчинення доносом? Якщо підходити до цього формально-юридично, з точки зору законів того часу, то – ні. Але якщо відомості, викладені в цій заяві, не підтверджувалися, то винуватим був уже сам їх автор, який повинен був відповідати відповідно до закону за наклеп (ст. 169 Кримінального кодексу УСРР у редакції 1927 р.). Але у практиці 1930-х рр. це було рідкістю. Проте як оцінювати повідомлення інформаторів спецслужби?

Юрій Шаповал зауважує, що справи-формуляри, з якими йому довелося працювати ще з середини 1990-х рр., зовсім не є збірниками заяв-доносів (хоча, ясна річ, цей жанр там, як і у справі Довженка, також присутній). Проте визначальне начиння цих справ – це переважно повідомлення агентів або секретних співробітників (звідси часто тиражоване зазвичай з негативними конотаціями поняття «сексот»). Чекісти в УСРР у добу українізації вживали поняття «таємний працівник» (т/п). Один з авторів цієї рецензії згадує, як у часи підготовки докторської дисертації, у добу

¹ Муратов Олександр Ігорович (нар. 21 квітня 1935, м. Харків) – український кінорежисер, кіносценарист, поет, літератор, публіцист, член правління Національної спілки кінематографістів України.

² Франсуа-Ксав'є Нерар (нар. 1971 р.) – французький письменник і автор багатьох популярних робіт, кандидат історичних наук Університету Париж-1.

³ Кримінальний кодекс УСРР, 1927 р.: за станом на 1949 р. Київ : Держполітвидав, 1950.

«перебудови» в далекому тепер 1990 р., прочитав в одному з центральних московських архівів (тоді Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму) матеріал, який починався словами: «С/с ГПУ повідомляє», де йшлося про відгуки на смерть Ф. Дзержинського в колективі одного з великих заводів Харкова. Відчуття було таким, ніби доторкнувся до якоїсь великої таємниці, відомої не всім, і коли конспіративно ділився нею з колегами-докторантами, вони відверто заздрили.

Інформатори, якщо судити з тексту їхніх повідомлень, доволі часто звинувачували Олександра Довженка в грубості та зверхності. Довженко, якщо й був грубий з кимось, то, очевидно, тому, що вважав ту (справедливо чи ні – це вже інше питання) людину малоздібною чи невмілою. Він знав собі ціну і часто бачив ціну тих, хто його оточував у ті часи. Агент «Тимофєєв» повідомляв своїх начальників у НКВД у 1940 р., що «Довженко завжди мав близьких друзів» (Т. 2, с. 46), що підтверджується й іншими інформаторами, а це говорить про те, що він не був геніальним одинаком чи мізантропом. Звичайно, у нього були конфлікти і з видатними митцями, як-от з Михайлом Роммом, але це теж, на жаль, доволі звичайна річ серед митців та науковців. А що він міг відчувати до Дем'яна Бедного¹, який паплюжив його фільм «Земля», заявляючи, що в ньому показана рум'яна, сита Україна? А це вже не влаштовувало «товариша Придворова», хоча він сам народився в тодішній Херсонській губернії. На його думку, Україна не може бути рум'яною, ситою. Так, очевидно, сьогодні вважають і рашисти, схвалюючи агресію своєї недоімперії проти нашої держави.

Можливо, все сказане вище й не виправдовує Довженка, але принаймні дає можливість його зрозуміти, ба більше, що не це є головним в оцінці його особистості. Постать Тараса Шевченка, наприклад, анітрохи не затьмарює те, що він колись був учасником товариства мочимордія. Тому Олександр Довженко – це назавжди. Його творчість витримала оцінку часом, а це є надважливим для будь-якої творчості.

Не кожен може написати про генія так, щоб це було цікаво, фундаментально, повчально та аргументовано одночасно. *Про генія треба писати талановито*, що й зробив Юрій Шаповал. Цей новий його твір, ми впевнені, своєрідний «masterpiece», як кажуть американці.

¹ Дем'ян Бедний (справжнє прізвище Придворов Юхим Олексійович, 1883–1945) – російський поет українського походження. Один з основоположників літератури «соціалістичного реалізму». У 1920-х рр. його книги розходились накладом понад 2 млн екземплярів. Він був визнаний класиком ще за життя. Проте в окремих творах 1930-х рр. припустився дегероїзації минулого російського народу, за що був підданий партійній критиці. У 1938 р. він був виключений з лав партії та Спілки письменників СРСР. Його твори перестали друкувати, але об'єкти, що носили його ім'я, не були перейменовані. Письменник бідував, змушений був продавати бібліотеку та меблі, але до репресій не дійшло.